

‘संत साहित्य : भाषा , समाज व संस्कृती’

विजया चंदुलाल लाडे

(Ph.D संशोधक विद्यार्थिनी)

सेनापती बापट रस्ता , पुणे.

भारत हा विविधतेने बनलेला देश आहे. असं जेव्हा म्हटलं जातं तेव्हा ती विविधता म्हणजे विशिष्ट प्रकारची संस्कृती आपल्याला निर्देशित करायची असते. त्यावेळी संस्कृतीचे भौतिक (बाह्य) घटक व आत्मिक (आंतरिक) घटक या दोन्हींचा विचार करावा लागतो. देश, धर्म, जात, पंथ, वंश, वर्ण, आहार विहार, पोषाख, प्रदेश, राजकीय घडामोडी याचबरोबर भाषा हे सर्व घटक संस्कृतीच्याभौतिक आणि आत्मिक स्वरूपात समाविष्ट आहे. आपण समाजात व्यक्त होत असतो ती मानवाची मुलभूत कृती आहे मानव आपल्या कलेतून, चित्रातून, वागण्यातून, बोलण्यातून अभिव्यक्त होतो. अभिव्यक्तीचे कौशल्य फक्त मानवालाच आहे. उदा -कोकिळा गाते, पण तिने कोणताही राग तयार केला नाही. सुतार पक्ष्याने घरटे बांधले, पण अजूनही ते काड्यांचेच आहे. त्यात वाळू सिमेंटचा वापर नाही. प्राणी अन्न शिजवत नाही. पशु पक्ष्यामध्ये कोणताही बदल झाला नाही. म्हणजेज त्यांचा इतिहास नाही. परंतु मनुष्याने अभिव्यक्तीतून स्वतःला विकसित केलं आणि स्वतःमध्ये बदल करून घेतले. म्हणून मनुष्याला इतिहास आहे हा बदल व्यापक व सार्वत्रिक झाला. त्यामुळे समाज व संस्कृती उदयाला आली. कारण आपण एकट्याने बदल स्वीकारून समाज व संस्कृती तयार होत नाही. त्यासाठी समूहाची आवश्यकता असते. त्यामुळे मानव सामाजिक प्राणी म्हणून ओळखला जातो. समाजाचे काही एक संकेत ठरतात ते समजून घ्यावे लागतात त्याला आपण समाजाची भाषा म्हणतो. म्हणजेज अर्थानिर्णयनासाठी भाषा महत्त्वाची आहे. अभिव्यक्त होणे म्हणजे आपले सादरीकरण असते. हे सादरीकरण म्हणजे कुठल्याही व्यासपीठावरचे सादरीकरण नाही तर समाजातील आपले व्यक्तिमत्त्व होय आणि हे व्यक्त होणे किंवा हे सादर होणे म्हणजे आपली संस्कृती निर्देशित करणे होय. संस्कृतीचे विविध अंग आणि घटक विचारात घेतले तर भाषा हा संस्कृतीचा प्रभावी घटक आहे असे म्हणता येईल. परंतू केवळ भाषेवर संस्कृतीची निश्चिती करता येत नाही. आज शिक्षणामुळे वेगवेगळ्या भाषा व्यवहारात आल्या आहेत पण याचा अर्थ वेगवेगळ्या संस्कृती आचरणात आल्या आहेत असे नाही. उदा: एखादा मनुष्य परकीय भाषा शिकला म्हणजे त्याने तिथली संस्कृती स्वीकारली असे होत नाही. संस्कृती ही बहुआयामी आहे त्यात मूल्ये, परंपरा, श्रद्धा, वर्तन, कला या गोष्टींचाही विचार होतो. त्याचे प्रकटीकरण होण्यासाठी भाषा महत्त्वाची असते. इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी 'कल्चर' या इंग्रजी शब्दाला प्रतिशब्दम्हणून 'संस्कृती' हा शब्द वापरला. त्यामुळे संस्कार हा शब्द संस्कृतीशी जोडला गेला. त्यामुळे भाषा हे फक्त संज्ञापनाचं साधन न राहता ते संस्काराचं देखील माध्यम बनलं. महाराष्ट्राला चांगले संस्कार देण्याचं कार्य संतांनी केलं आहे. त्यामुळे 'संत साहित्य : भाषा , समाज व संस्कृती' या अनुषंगाने सदर लेखात विचार मांडला आहे.

‘संत साहित्य : भाषा , समाज व संस्कृती’

विजया चंदुलाल लाडे

www.thesaarc.com

भाषा हा संस्कृतीचा उपघटक असला तरी भाषा आणि संस्कृती हे परस्पर पुरक आहे. त्यातून समाज घडला जातो. एखाद्या प्रदेशाचा विस्तार हा भाषिक अंगाने ठरविला जातो. त्या नुसार समान भाषा बोलल्या जाणा-या एका समुदायाचा एक प्रदेश ठरविला किंवा एका विशिष्ट प्रदेशात समान भाषा असणारा भाग निवडला तर त्या प्रदेशातील किंवा त्या भाषेची संस्कृती देखील इतर प्रदेशांच्या तुलनेने भिन्न असते. त्यामुळे भाषावार प्रांत रचना झाली तरी सीमावर्ती भाग हा नेहमीच वादाचा मुद्दा राहिला आहे. प्रादेशिक संस्कृती भिन्न असण्याची कारणे देखील वेगळी आहे. व त्यानुसार भाषा कशी विकसित होते किंवा लयाला जाते हे स्पष्ट होते. स्थळ आणि काळ देखील संस्कृतीवर परिणाम करतात, स्थळाचा विचार केला तर आसपासची भौतिक परिस्थिती कशी आहे याचा विचार करावा लागतो. मग ती नैसर्गिक किंवा काळानुसार मानव निर्मित देखील असू शकते उदा:- एखादा समूह जंगलात राहत असेल तर त्याच्या वागण्या बोलण्यात निसर्ग त्या बाबतचे शब्द येतात. कंदमुळे, झोपडी, शिकार असे काही शब्द त्याच्या बोलण्यात असतात त्यानुसार तेथील भाषा तयार होते. उलट शहरातील व्यक्तींच्या तोंडी नोकरी, फ्लॅट, पगार, गाडी, पार्टी, जागतीकीकरणअशा काही शहरातील नव्याने तयार होणा-या संस्कृतीची भाषा बोलली जाते.

वर्षानुवर्षे जतन केलेल्या गोष्टी व पाळत आलेल्या गोष्टी संस्कृतीशी निगडित असतात. याच पद्धतीने काळाचे व साहित्याचेही विभाजन अढळते. मध्ययुगीन साहित्याचा विचार करताना संत, पंडित, शाहिर यांच्या साहित्याचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे. “प्राचीन काळात समाजाच्या सर्व स्तरांपर्यंत पोहोचवून मराठी मनावरआपला ठसा उमटविणारी आणि त्याद्वारे प्रतिष्ठा प्राप्त करून घेणारी केवळ लोकाश्रयीअशी ही परंपरा आहे, या परंपरेनेच खरा कविधर्म मराठी भाषेत प्रकट केला आहे. म्हणूनच प्राचीन साहित्यातील पंडित व शाहिरी परंपराना लोकमान्यता प्राप्त करण्यासाठी संत परंपरेला स्पर्श करावा लागतो ही वस्तुस्थिती आहे.”^१ असे दिगंबर पाध्ये यांनीम्हटले आहे. कारण प्राचीन काळ किंवा मध्ययुगीन काळाचा विचार केला तरआध्यात्मिक लेखन जास्त आढळते. व त्या काळात विविध संप्रदाय उदयाला आले. “सांप्रदायिक सत्पुरुषाचे विविध गद्य - पद्य प्रकारांतून अविष्कृत होणारे परमार्थप्रवणसाहित्य म्हणजे संत साहित्य.”^२ अशी र.बा. मंचरकर यांनी संत साहित्याची व्याख्या केलेली आहे. त्यामुळे विविध संप्रदायातील पारमार्थिक साहित्याचा समावेश संत साहित्यात होतो. मुळातच प्राचीन काळी सर्वसामान्य लोकांना ज्ञान मिळवण्याचा अधिकार नव्हता व ज्यांना तो प्राप्त झाला त्यांची जडणघडण आध्यात्मिक दृष्टीने झालेली होती. त्यातून वेगवेगळे भक्ती संप्रदाय उदयाला आले. उदा- महानुभाव, नाथसंप्रदाय, भागवत संप्रदाय असे अनेक भक्ती संप्रदाय उदयाला आले.“भक्ती पंथा पूर्वीच्या काळात महाराष्ट्रात अनेक समूह नांदत होते; पण समाज नव्हता. येथे वेगवेगळी दैवते, वेगवेगळ्या उपासना पद्धती, वेगवेगळे खेळ व वेळ घालविण्याची साधने होती. पण या भूभागावर राहणाऱ्या सर्वांना एकत्र अणील असे काही नव्हते. भक्ती संप्रदायांनी या वेगवेगळ्या समूहांना एकत्र आणून एक समाज निर्माण करण्याचे कार्य केले. भक्तीपंथांच्या संतांचे साहित्य हे आध्यात्मिक लोकशाहीचे साहित्य आहे हे साहित्य म्हणजे समता, बंधुता व आध्यात्मिक स्वातंत्र्य यांची निःश्वसितेच आहे.”^३ दिगंबर पाध्ये यांचे हे मत आहे. नाथसंप्रदायात नवनाथ भक्तिसार यांसारखे ग्रंथ

‘संत साहित्य : भाषा , समाज व संस्कृती’

विजया चंदुलाल लाडे

www.thesaarc.com

तयार झाले पण ते संस्कृत व नाथ संप्रदाया पुरते सीमित राहिले नव्हे तर केवळ संप्रदायासाठीच ते लिहिले गेले होते. मराठीतील आद्य ग्रंथकार मुकुंदराज आहे तरीही प्रथम सर्व सामान्यांसाठी मराठीत लिखाण करण्याचे कार्य संत ज्ञानेश्वर महाराज यांनी केलं. त्यामुळं त्यांचं लिखाण व विचार तळागाळातील सामान्यांपर्यंत झिरपले आणि त्यानुसार नवीन समाज तयार होत गेला व तो समाज समतेचा पुरस्कार करणारा होता. त्यातील विचार माणसांना भावले त्यानुसार त्यांची भाषा तयार झाली. त्यावेळी इतर भाषा असतील किंवा होत्याच पण त्यात पंडित्य सामावलेलं होतं त्यामुळे सर्वसामान्य माणसं तिथंपर्यंत पोहोचू शकली नाही. महत्त्वाचे म्हणजे संतांनी कीर्तन, प्रवचन, भजन व नाच अशी विचार वितरण पद्धती वापरल्यामुळे लिहिणे, वाचणे, गाणे, नाचणे, बोलणे व ऐकणे या स्वरूपात एक प्रकारचा साहित्य व्यवहाराच सुरू केलेला दिसतो. 'नाचू कीर्तनाचे रंगी ज्ञानदीप लावू जगीं हे संत नामदेवांचे म्हणणे महत्त्वाचे आहे. यातील 'नाचू', 'कीर्तनाचे', 'रंगी', 'ज्ञानदीप', 'जग' या प्रत्येक शब्दाला वेगवेळ्या बाजूने वेगवेगळा अर्थ आहे. या माध्यमातून ज्या लोकांना लिहिता वाचता येत नव्हते ती लोकं या प्रवाहात सामावली गेली; त्यामुळे संताची भाषा ही त्यांच्या जीवनव्यवहाराची भाषा झाली. "संत साहित्य लोकभाषेतून आणि लोक छंदातून अवतरले त्यात लोकगीताची सरणी आहे आणि लोक तत्त्वांची गुंफण आहे. लोकजीवनातून वेचलेल्या प्रतिमांतून त्यांचे अनुभव बोलके झाले आहे"^४ असं र.बा. मंचरकर यांनी म्हटले आहे. या लोकसमूहामुळेच संत साहित्याला व समाजाला प्रवाहीपण प्राप्त झाले. त्याचीच परिणती म्हणून आजही लाखो वारकरी कोणताही भेद न बाळगता एकत्रितपणे पंढरपूरला जातात. हे संत साहित्याचं सांस्कृतिक योगदान आहे. "एकावेळी एका ठाई संपूर्ण देशाचे दर्शन वारीमध्ये घडते."असे इरावती कर्वे यांनी म्हटले आहे.या वरून संत साहित्याच्या वैश्विक रुपाची देखील जाणीव होते. वारकरी संप्रदाय हा मराठी संस्कृतीचा मुख्य प्रवाह आहे हे निदर्शनास आणून देण्याचे श्रेय राजाराम शास्त्री भागवत व इरावती कर्वे या दोन अभ्यासकांना आहे; असे डॉ. सदानंद मोरे यांनी नोंदवून ठेवले आहे. आजही महाराष्ट्रातील तळागाळातील अनेक लोकं ज्यांना लिहिता वाचता देखील येत नाही अशा लोकांना सुद्धा ज्ञानेश्वरी, गाथा, हरिपाठ व अनेक महत्त्वाच्या ग्रंथांचे अध्याय मुखोद्गत आहे.

समाज जसजसा आधुनिकतेकडे सरकत केला तसतसा मुद्रण कलेचा विकास होत गेला त्यामुळे संत साहित्य मुद्रित स्वरूपात उपलब्ध झाले. याचा परिणाम असा झाला की, निरक्षर यापासून दूर गेले व ज्या लोकांना लिहिता वाचता येत होते त्यातील काहींनी हे साहित्य वाचलंच नाही, ज्यांनी वाचलं त्यांनी ते पूर्वग्रहदुषितपणे ते वाचलं. काहींनी हे निव्वळ धार्मिक व मागास आहे म्हणून सोडून दिलं. त्यामुळं खूप मोठा समुदाय संत साहित्यातून बाहेर फेकला गेला त्यामुळे सांस्कृतिक संदर्भ व भाषा या गोष्टीवरही त्याचा प्रभाव पडला. "नवशिक्षित इंग्रजीच्या चष्म्यातून मराठीकडे पाहत होते आणि तिला कमी मानीत होते. संताचे साहित्य नव्याने अंकुरणा-या त्यांच्या इहवादी आणि राष्ट्रवादी धारणांशी जुळणारे नव्हते. पाश्चात्य काव्याभिरुचीवर पोसलल्या नवशिक्षितांना संताच्या अभंगात भावकवितेच्या काही छटा भासमान झाल्या एवढेच."^५ र.बा.मंचरकरांचे हे मत खरे असले तरी. आधुनिक शिक्षण घेतलेले न्या.गोविंद रानडे, वि.रा. शिंदे, वि. का. राजवाडे यांसारख्या महत्त्वाच्या विचारवंतांनी संत

'संत साहित्य : भाषा , समाज व संस्कृती'

विजया चंदुलाल लाडे

www.thesaarc.com

साहित्यावर प्रकाश टाकला व संत साहित्याचे आधुनिक संदर्भ शोधले. संत साहित्य हे मराठी संस्कृतीचा मुख्य प्रवाह आहे. हे सिद्ध करण्याचं महत्त्वाचं कार्य डॉ. सदानंद मोरे यांनीही केलं आहे. 'तुकाराम दर्शन' या ग्रंथात त्यांनी म्हटले की, "कुठलीही संस्कृती आकार घेते ती विशिष्ट भाषेतच, मराठी भाषा वगळली तर मराठी संस्कृतीला वेगळे अस्तित्व नाही. भाषा आणि संस्कृती यांतील हा जैविक संबंध आहे. संस्कृतीच्या भौतिक आणि आत्मिक गरजांनुसार भाषा घडत जाते. था अर्थाने भाषा संस्कृतीचा आरसाच म्हणायला हवी"^६. आरसा आंतरिक असतो. कारण 'पैल लो गे काऊ कोकताहे, असे जेव्हा संत ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात तेव्हा त्याला सांस्कृतिक वेगळा संदर्भ आहे व तो भाषिक स्वरूपात आजही वापरला जातो. आजही ज्ञानेश्वरी व गाथा यांतील अनेक ओव्या व अभंग हे वाक्प्रचार व म्हणी या संदर्भात अनेक ठिकाणी चपखलपणे वापरल्या जातात. त्यावेळी त्यालाही काहीतरी सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भ असतात. संत एकनाथ महाराजांचे भारुडे संसारिक शब्दातून प्रकट होतात त्यावेळी लौकिकाकडून अलौकिकतेकडचा भाषिक प्रवास अनुभवायला मिळतो. संत तुकाराम महाराज यांच्या बदल बोलताना डॉ. सदानंद मोरे म्हणतात , "ज्याला महाराष्ट्राचा आणि मराठी संस्कृतीचा अभ्यास करायचा आहे, त्याच्या अभ्यासक्षेत्रात तुकोबा ही मोक्याची जागा आहे. इंग्रजीत त्याला vantagepoint म्हणतात. शिकार करणाऱ्याला मचाण बांधण्यासाठी मोक्याची जागा लागते. तुकोबा हा सांस्कृतिक टेहळणीसाठी मोक्याचा बुरुज आहे. इथून मराठी संस्कृतीवर चौफेर दृष्टीक्षेप टाकता येतो. आणि एरवी नजरेतून सुटणाऱ्या अनेक बाबी अचूकपणे टिपता येतात तुकोबा एक सम्यक सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य आहे. म्हणूनच तुकोबांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा वेध मागे थेट ज्ञानदेवांपर्यंत खरे तर पुंडलीकांपर्यंत पोचला व दुसऱ्या बाजूने शिवकाल उत्तर मराठेशाही, पूर्व पेशवाई, अव्वल इंग्रजी, प्रबोधन इत्यादी टप्पे ओलांडत थेट इथे आणि आता अशा जिवंत वर्तमानात उतरतो."^७ वारकरी असो किंवा नसो, वैदिक असो किंवा अवैदिक असो भाषेच्या अनुषंगाने संत साहित्य हे मान्य करावेच लागते.त्यांना संताचे भाषिक योगदान नाकारता येणार नाही. त्यामुळेच टाळ व भजनांचा आवाज ज्या ज्या कानाकोपऱ्यातून ऐकू येतो ती महाराष्ट्राची आध्यात्मिक सीमारेषा ठरवली गेली. राजाराम शास्त्री भागवत हे वारकरी नव्हते, पण मराठी साहित्य व संस्कृतीचा अभ्यास करताना त्यांना संत साहित्य व वारकरी संप्रदाय मोठा व मोलाचा वाटतो. त्यांनी भाषिक वैशिष्ट्यांचा अभ्यास केला. अशा वेगवेगळ्या अनुभूतींमुळे संत साहित्याच्या वैश्विक स्वरूपाची जाणिव होते. म्हणूनच आधुनिक काळातही संत साहित्याचे महत्त्व जाणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांच्या 'बहिष्कृत भारत' यावर बिरुदावली म्हणून ज्ञानेश्वरीतील ओव्या व 'मूकनायक'या पाक्षिकावर बिरुदावली म्हणून संत तुकारामांचे अभंग छापले. या कृतीकडे देखील संत साहित्याचे सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भ म्हणून बघितले पाहिजे.सर्व धर्मातील, पंथातील, व्यवसायातील आणि जातीतील संताचा यात समावेश होता; विशेष म्हणजे स्त्री संताचाही यात समावेश असल्याने संत साहित्यात सर्वसमावेशकता होती. प्रत्येक संतानी आपले भावविश्व मांडल्याने समाजातील धार्मिक, आर्थिक, भौगोलिक, जातीय, भाषिक व प्रादेशिक स्थिती त्यांच्या साहित्यातून प्रकट झाली. त्यामुळे मध्ययुगीन समाज व्यवहार, त्यातील श्रद्धा-अंधश्रद्धा, समजुती, उपासना पद्धती समाजातील महत्त्वाचे प्रश्न, ज्ञानव्यवहार व त्यातील समस्या इ. गोष्टींचा

'संत साहित्य : भाषा , समाज व संस्कृती'

विजया चंदुलाल लाडे

www.thesaarc.com

अभ्यास आपल्याला याद्वारे शक्य झाला. यातून सांस्कृतिक, भाषिक व सामाजिक दृष्टीने हा एक ऐतिहासिक पुरावा किंवा दस्तावेज आपल्याला अभ्यासासाठी उपलब्ध झालेला आहे.

सध्याअभिजात भाषेच्या संबंधाने एकंदरच भाषिक अंगाने अनेक चळवळी सुरू झाल्या आहेत. मात्र याचा पाया संत साहित्यात सापडतो. भाषिक चळवळ ही प्राचीन काळापासून सुरू आहे. श्री चक्रधर स्वामी यांची जन्मभाषा गुजराथी होती तरीही धर्म प्रसारासाठी त्यांनी मराठी भाषेचा स्वीकार केला. 'लीळाचरित्र' हे केवळ श्रीचक्रधर स्वामींचे चरित्र नसून यादवकालीन समाजाचेही चरित्र आहे. त्यामुळे त्याकाळातील मराठी भाषेचे स्वरूप समजते. महानुभाव पंथातील साहित्य निर्मितीमुळे काव्य, कोश, चरित्र, स्थलवर्णन, व्याकरण असे मराठीतील अनेक विषय हाताळले गेले. पंथातील आद्यआचार्यांनीच मराठीचा आग्रह धरल्यामुळे सर्व रचना मराठीत झाल्या. परंतु नंतर त्या लिपिबद्ध झाल्यामुळे त्यावर मर्यादा आल्या. पण त्या ग्रंथातील भाषा व संस्कृतीचे निर्देशन कायम राहिले, त्यामुळे भाषिक चळवळीचे पुरावे म्हणून महानुभाव साहित्याची नोंद झाली वारकरी संप्रदायाने असे कोणतेही नियम लागू न केल्याने या साहित्याची भाषा संपूर्ण महाराष्ट्राला परिचित झाली. परिणामी वारकरी संप्रदायाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाल्याने वारकरी संत साहित्य लोकांना आपलेसे वाटले. संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी ज्ञानेश्वरीच्या माध्यमातून मराठीचे प्रमाणिकरण त्याकाळातच केलेले अढळते. "वारकरी संप्रदायाने तर, वेगवेगळ्या जाती-जमातीतील व सामाजिक स्तरातील कवींना बोलते-लिहिते केले होते परंतु सर्व संतांच्या काव्याची भाषा मात्र एकच आहे. प्रमाण मराठी." "असे बा. र. सुंठणकर यांनी म्हटले आहे. महाराष्ट्रातील सर्वच प्रांतातून संत मंडळी लिखाण करत होती पण त्यांची भाषा एक होती व लिखाणात एकवाक्यता होती. त्यामुळे प्रमाणभाषेविषयीचे कार्य फार पूर्वी झाले आहे आज भाषेत जो काही बदल असेल तो अपभ्रंश किंवा इतर भाषेचे आक्रमण झाल्यानंतरची तयार झालेली भाषा असेल. पण त्याचे सांस्कृतिक संदर्भ हे मागे जाऊन संत साहित्यातच शोधावे लागतात. हे भाषिक चळवळीच्या बाबतीतअसेल पण इतर सामाजिक चळवळ, वैचारिक संक्रमण, राजकीय व धार्मिक स्थित्यंतरे, स्त्रियांच्या बाबतीतील भूमिका असे महत्त्वाचे जे विषय आहेत या बाबत काही स्थित्यंतर झाले तर समाज संवेदनशील होतो. मात्र हे सर्व संतानी त्यांच्या काळात योग्य रितीने हाताळलेआहे. त्यामुळे चळवळीचा व समाजसुधारणेचा पाया हा संतानी रोवलेला आहे. महाराष्ट्रातील संताची चळवळ व पश्चिम युरोपातील धर्मसुधारणा चळवळ यातील साम्य न्यायमूर्ती रानडे यांनी 'मराठ्यांचा सत्तेचा उत्कर्ष' या ग्रंथात स्पष्ट केले आहे.

विष्णू शास्त्री चिपळूणकरांनी स्वधर्म, स्वदेश व स्वभाषा या द्वारे अस्मितेच्या जागृतीबाबत विचारसरणी मांडली. त्याबाबत संत साहित्याचा उल्लेख प्राधान्याने करायला हवा. कारण त्यांनी धर्म सुधारणा केली. लोकभाषेत साहित्य मांडले व आपल्या प्रांता बदल आदर बाळगला. " संतानी मराठी विषयीचा न्यूनगंड झटकून टाकला. मायबोलीचा गौरव करताना ज्ञानदेवांच्या वाणीला आत्मविश्वासाचा फुंद चढतो. मराठी बोल अमृतालाही पैजेवर जिंकणारे आहे या भाषेत 'साहित्य सोनियाच्या खाणी उघडता येतील आणि ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करता येईल, असा त्यांचा विश्वास होता." " मुळातच कोणत्याही दुसऱ्या भाषेवर संत मंडळींचा रोष नव्हता, पण मराठीला व मराठी

'संत साहित्य : भाषा , समाज व संस्कृती'

विजया चंदुलाल लाडे

www.thesaarc.com

संस्कृतीला कमी लेखणे संताना मान्य नव्हते. त्यांना सर्व सामान्य माणसांवर अन्याय होऊ द्यायचा नव्हता. सर्व स्तरातील लोकांना समाज प्रवाहात सामावून घ्यायचे होते. त्यामुळे त्यांनी लोकभाषेचे माध्यम वापरले. लोकांना नितीमूल्य व विवेक देण्याचे कार्य केले. हा विचार समाज सुस्थितीत राहण्यासाठी कायम राहणार आहे. त्यामुळे कोणत्याही काळात संत साहित्याचे महत्त्व अनमोल राहणार आहे.

संदर्भ -

१. सरदार. गं. बा. 'संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती', लोकवाङ्मय गृह मुंबई. आठवी आवृत्ती- डिसें २०१०. पान नं - नऊ.
२. मंचरकर. र. बा. लेख- 'मराठी संत साहित्याची प्रस्तुतता'. डॉ.शिवाजीराव मोहिते संपादित 'वारकरी संप्रदाय आणि संत साहित्य', कर्मवीर प्रकाशन, पुणे. प्रथम आवृत्ती -एप्रिल २००८. पाननं-११.
३. पाध्ये दिगंबर , प्रस्तावना- बा. र. सुंठणकर लिखित 'महाराष्ट्रीय संत मंडळाचे ऐतिहासिक कार्य' , लोकवाङ्मय गृह मुंबई. तिसरी आवृत्ती -डिसें २००८. पान नं - सोळा.
४. मंचरकर. र. बा. लेख- ' संत साहित्याची प्रस्तुतता काल, आज आणि उद्या', ' संत साहित्य आकलन आणि अध्यापन', संपादक - प्रा.वसंत आबाजी डहाके, डॉ.सदानंद मोरे व इतरमहाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे. प्रथमावृत्ती -डिसें २०१९. पान नं - ३१६.
५. तत्रैव - ३१९.
६. मोरे सदानंद ' तुकाराम दर्शन', सकाळ प्रकाशन, पुणे . पुनःप्रकाशन - जून २०१४ पान नं - ३७.
७. तत्रैव - १६८.
८. उ.नि.- 'महाराष्ट्रीय संत मंडळाचे ऐतिहासिक कार्य' , पान नं - अकरा.
९. उ.नि. - 'वारकरी संप्रदाय आणि संत साहित्य'. पान नं - २४.

'संत साहित्य : भाषा , समाज व संस्कृती'

विजया चंदुलाल लाडे

www.thesaarc.com